

PAM JENOFF

Het meisje
met de
blauwe ster

Hun onwaarschijnlijke
vriendschap is
levensgevaarlijk...

ROMAN

PROLOOG

Krakau, Polen

Juni 2016

De vrouw die ik voor me zie is niet de vrouw die ik had verwacht.

Tien minuten geleden stond ik nog voor de spiegel in mijn hotelkamer terwijl ik wat pluisjes van de manchet aan mijn lichtblauwe bloes veegde en een van de pareloorbellen goed deed. Er kwam een gevoel van afkeer in me op. Ik was het schoolvoorbeeld van een vrouw van in de zeventig geworden: grijzend haar dat in een kort, praktisch kapsel was geknipt, een broekpak dat strakker om mijn stevige lichaam zat dan het een jaar geleden zou hebben gedaan.

Ik had even mijn hand op het verse boeket bloemen op het nachtkastje gelegd, knalrode bloemen die in stevig bruin papier waren gewikkeld. Toen liep ik naar het raam. Hotel Wentzl, een verbouwd zestiende-eeuws herenhuis, stond op de zuidwestelijke hoek van het Rynek, het immens grote centrale plein van Krakau. Ik had de locatie bewust uitgekozen en ervoor gezorgd dat mijn kamer het juiste uitzicht had. Het plein, met de holronde zuidelijke hoek die het de aanblik van

een zeef gaf, bruiste van de bedrijvigheid. Toeristen verdrongen zich tussen de kerken en de souvenirkraampjes voor de Sukiennice, de enorme, rechthoekige lakenhal die het plein in tweeën splitste. Vrienden troffen elkaar op de terrassen van de cafés om op deze warme juniavond wat te drinken na het werk; af en toe wierpen ze een blik op de donkerder wordende wolken boven het Kasteel van Wawel in het zuiden.

Ik was twee keer eerder in Krakau geweest, de eerste keer vlak na de val van het communisme en tien jaar daarna weer, toen ik echt met mijn zoektocht begon. Ik was direct betoverd door de verborgen parel die de stad is. Hoewel hij wordt overschaduwd door de toeristische trekpleisters Praag en Berlijn, was de Oude Stad van Krakau, met de ongeschonden kathedralen en stenen huizen die in ere waren hersteld, een van de elegantste stadscentra van heel Europa.

De stad was bij elk bezoek enorm veranderd, alles was mooier en nieuwer, 'beter' in de ogen van de bewoners, die vele jaren van ontberingen en stilstand hadden moeten doorstaan. De eens grijze huizen waren levendig geel en blauw geverfd, waardoor de eeuwenoude straten in een filmsetversie waren veranderd. De plaatselijke bevolking vormde ook een contradictie: modieus geklede jongeren liepen met mobiele telefoons aan hun oor en sloegen geen acht op de bergbewoners die wollen truien en schapenkaas verkochten vanaf op de grond uitgespreide stukken zeil, of op een in sjaals gehulde *babcia* die op de stoep zat te bedelen om geld. Onder een etalage vol apparatuur voor wifi en internet pikten duiven tussen de harde kinderkopjes van het marktplein zoals ze al eeuwen deden. Door al die moderniteit en glans schemerde uitdagend de barokke architectuur van de Oude Stad, een geschiedenis die niet viel te ontkennen.

Maar het was niet de geschiedenis die me hiernaartoe had gebracht, of in ieder geval niet die geschiedenis.

Terwijl de trompetblazer in de Mariakerk de Hejnaal begon te spelen om het hele uur aan te geven, bestudeerde ik de noordwestelijke hoek van het plein, wachtend op de vrouw die daar elke dag om vijf uur verscheen. Ik zag haar niet en vroeg me af of ze vandaag niet zou komen, in welk geval mijn reis naar de andere kant van de wereld voor niets zou zijn geweest. De eerste dag wilde ik mezelf ervan verzekeren dat ze de juiste persoon was. De tweede dag was ik van plan haar aan te spreken, maar durfde ik niet. Morgen zou ik weer naar Amerika vliegen. Dit was mijn laatste kans.

Eindelijk kwam ze de hoek van een drogist om lopen, een paraplu stevig onder een arm geklemd. Ze stak het plein over in een verrassend hoog tempo voor een vrouw die rond de negentig was. Ze liep niet gebogen; haar rug was recht en lang. Haar witte haar zat in een losse knot boven op haar hoofd, maar slierten ervan waren losgeraakt en omlijstten haar gezicht. In contrast met mijn eigen saaie kleding droeg zij een kleurige rok met een druk patroon. De glanzende stof leek uit eigen beweging rond haar enkels te dansen terwijl ze liep en ik kon hem bijna horen ritselen.

Haar handelingen waren bekend, dezelfde als de twee dagen ervoor, toen ik haar naar het Café Noworolski had zien lopen en had zien vragen om de tafel het verst van het plein af, afgeschermd van alle drukte en lawaai door de diepe, gewelfde ingang van het gebouw. De vorige keer dat ik naar Krakau was gekomen, was ik nog zoekende. Nu wist ik wie ze was en waar ik haar kon vinden. Het enige wat ik nog moest doen was moed verzamelen en naar beneden gaan.

De vrouw nam plaats aan haar vaste tafeltje in de hoek en

sloeg een krant open. Ze had geen idee dat we op het punt stonden elkaar te ontmoeten, of zelfs maar dat ik leefde.

Vanuit de verte klonk het gerommel van onweer. Er begonnen druppels te vallen, die als donkere tranen op de keien uiteenspatten. Ik moest opschieten. Als het terras zou sluiten en de vrouw vertrok, zou alles waarvoor ik was gekomen weg zijn.

Ik hoorde de stemmen van mijn kinderen, die me zeiden dat het te gevaarlijk was om op mijn leeftijd zo ver te reizen in mijn eentje, dat het nergens goed voor was, dat ik hier niets wijzer zou worden. Ik zou gewoon mijn spullen moeten pakken en naar huis moeten gaan. Het zou voor niemand iets uitmaken.

Maar wel voor mij, en voor háár. Ik hoorde haar stem in mijn hoofd zoals ik me hem voorstelde, en ze herinnerde me aan waarvoor ik was gekomen.

Ik vermande me, pakte de bloemen op en liep de kamer uit.

Buiten begon ik het plein over te steken. Toen bleef ik weer staan. Twijfels galmden door mijn hoofd. Waarom was ik helemaal hiernaartoe gekomen? Waar was ik naar op zoek? Koppig vervolgde ik mijn weg, ongevoelig voor de grote druppels die op mijn kleding en haren spatten. Ik bereikte het café, zigzagde tussen de tafels door van gasten die hun rekeningen betaalden en vertrokken omdat het steeds harder ging regenen. Toen ik het tafeltje naderde, keek de vrouw met het witte haar op van de krant. Haar ogen werden groot.

Nu ik zo dichtbij ben, kan ik haar gezicht zien. Ik kan alles zien. Ik blijf bewegingloos staan, als aan de grond genageld.

De vrouw die ik voor me zie is niet de vrouw die ik had verwacht.

1

SADIE

Krakau, Polen

Maart 1942

Alles werd anders op de dag dat ze de kinderen kwamen halen.

Ik had verstopt moeten zitten in de kruipruimte van de zolder van het drie verdiepingen tellende gebouw dat we met twaalf andere gezinnen deelden in het getto. Mama hielp me elke ochtend me daar te verstoppen voordat ze naar haar werk in de fabriek ging. Ze liet een schone emmer achter als toilet en prentte me op strenge toon in dat ik niet weg mocht gaan. Maar ik kreeg het koud en werd rusteloos in mijn eentje in die kleine, ijzige ruimte waar ik niet kon rennen of bewegen of zelfs maar rechtop staan. De minuten regen zich stil aaneen, enkel onderbroken door gekrabbel van onzichtbare kinderen, jaren jonger dan ik, weggestopt aan de andere kant van de muur. Ze zaten op afzonderlijke plekken, zonder ruimte om te rennen en spelen. Maar ze stuurden elkaar berichten door te

tikken en krabbelen, als een soort geïmproviseerde morsecode. Soms verveelde ik me zo dat ik met ze meedeed.

‘Vrijheid is waar je haar vindt,’ zei mijn vader vaak als ik klaagde. Papa zag de wereld precies zoals hij dat wilde. ‘De grootste gevangenis bevindt zich in ons hoofd.’ Dat kon hij gemakkelijk zeggen. Hoewel het handwerk in het getto heel iets anders was dan zijn echte werk als boekhouder van voor de oorlog, kon hij tenminste elke dag naar buiten en kwam hij onder de mensen. Hij zat niet opgesloten, zoals ik. Ik had het appartementengebouw nauwelijks verlaten sinds we zes maanden eerder gedwongen waren van ons appartement in de Joodse wijk vlak bij het stadscentrum te verhuizen naar de wijk Podgórze aan de zuidelijke oever van de rivier, waar het getto was. Ik wilde een normaal leven, mijn leven, de vrijheid om me buiten de muren van het getto te begeven en naar de plekken te gaan die ik eens had gekend en voor lief had genomen. Ik stelde me voor dat ik de tram zou nemen naar de winkels aan het Rynek, of naar de *Kino* om een film te zien, dat ik de eeuwenoude grasheuvels aan de rand van de stad zou verkennen. Ik wenste dat mijn beste vriendin, Stefania, een van de anderen was die hier vlakbij verstopt zaten. Maar zij woonde in een apart gebouw aan de andere kant van het getto dat bestemd was voor de gezinnen van de Joodse politie.

Toch was het niet de verveling of eenzaamheid die me dit keer uit mijn schuilplaats had gedreven, maar honger. Ik had altijd al een flinke eetlust gehad, en het ontbijttrantsoen van deze ochtend had bestaan uit een halve snee brood, nog minder dan normaal. Mama had me haar portie aangeboden, maar ik wist dat ze de energie nodig had voor de lange dag in het arbeidscommando.

Naarmate de ochtend op mijn schuilplaats verstreek, begon

mijn lege buik pijn te doen. Er doken ongenode beelden in mijn hoofd op van dingen die we voor de oorlog aten: rijke paddenstoelensoep en hartige borsjtsj, en *pierogi*, de goedgevulde knoedels die mijn oma altijd maakte. Halverwege de ochtend voelde ik me zo slap van de honger dat ik mijn schuilplaats verliet en me naar de gedeelde keuken op de benedenverdieping begaf die eigenlijk niets meer was dan een enkele gaspit en een kraan waaruit lauw bruin water drupte. Ik ging er niet naartoe om eten te pakken; als het er al was geweest, zou ik nooit stelen. Ik wilde alleen maar kijken of er nog wat kruimels in de kast lagen en mijn maag vullen met een glas water.

Ik bleef langer in de keuken dan zou moeten, omdat ik opging in het beduimelde boek dat ik had meegebracht. Wat me het meest tegenstond aan mijn schuilplaats op zolder was dat het er te donker was om te kunnen lezen. Ik was dol op lezen en papa had zoveel boeken als hij dragen kon meegenomen uit ons appartement naar het getto, onder luid protest van mijn moeder, die zei dat we de ruimte in onze tassen nodig hadden voor kleding en eten. Het was mijn vader die mijn liefde voor leren had gevoed en me had aangemoedigd te dromen van een studie geneeskunde aan de Jagiellonische Universiteit voordat de Duitse wetten dat onmogelijk hadden gemaakt, eerst door Joden uit te sluiten en later door de universiteit helemaal te sluiten. Zelfs na zijn lange, zware werkdagen in het getto vond papa het heerlijk om me dingen te leren en ideeën met me te bespreken. Op een of andere manier had hij een paar dagen eerder ook een nieuw boek voor me bemachtigd, *De graaf van Monte Cristo*. Maar de schuilplaats op zolder was te donker om te kunnen lezen, en 's avonds was er nauwelijks tijd voor de avondklok inging en de lampen uit moesten. *Nog heel even,*

zei ik tegen mezelf terwijl ik in de keuken de bladzijde omsloeg. Een paar minuten zouden niets uitmaken.

Ik was net klaar met het aflikken van het vieze broodmes toen ik zware wielen piepend tot stilstand hoorde komen, gevolgd door blaffende stemmen. Ik verstijfde en liet bijna mijn boek vallen. De SS en de Gestapo stonden buiten, vergezeld van de walgelijke Jüdischer Ordnungsdienst, de Joodse gettopolitie, die hun vuile klusjes opknapte. Het was een *Aktion*, de plotselinge onaangekondigde arrestatie van grote groepen Joden die vanuit het getto naar kampen werden gebracht. Precies de reden waarom ik me verborgen moest houden. Ik rende de keuken uit, de gang door en de trap op. Beneden klonk een hoop gekraak toen de voordeur van het appartementengebouw werd versplinterd en de politie naar binnen drong. Ik kon onmogelijk snel genoeg terug naar de zolder.

In plaats daarvan rende ik naar ons appartement op de derde verdieping. Mijn hart ging tekeer terwijl ik vertwijfeld om me heen keek naar een kast of andere ruimte waarin ik me kon verstoppen in de kleine kamer, die afgezien van een dressoir en een bed vrijwel leeg was. Er waren andere plekken, wist ik, zoals de valse muur die een van de andere gezinnen nog maar een week eerder in het gebouw naast ons had gemaakt. Die was nu te ver weg, onmogelijk te bereiken. Mijn blik viel op de grote scheepskist aan het voeteneinde van het bed van mijn ouders. Toen we pas in het getto waren, had mama me eens laten zien hoe ik me daarin kon verstoppen. We hadden het geoefend alsof het een spelletje was: mama had de kist geopend zodat ik erin kon klimmen en dan deed ze het deksel weer dicht.

De kist was een slechte schuilplaats, open en bloot in het midden van de kamer. Maar er was geen andere mogelijk-

heid. Ik moest het proberen. Ik rende naar het bed en klom in de kist, waarna ik het deksel met veel moeite dicht kreeg. Ik dankte de hemel dat ik klein was, net als mama. Ik had het altijd vreselijk gevonden dat ik zo tener was dat ik er zeker twee jaar jonger uitzag dan ik was. Nu leek het juist een zegen, net als het treurige feit dat de maanden op het schamele getorantsoen me magerder hadden gemaakt. Ik paste nog steeds in de kist.

Toen we hadden geoefend, hadden we bedacht dat mama een deken of wat kleren op de kist zou leggen. Dat kon ik natuurlijk niet zelf doen. Daarom stond de kist nu openlijk in de kamer, waar iedereen die kwam binnenlopen hem kon zien en openmaken. Ik rolde me klein op en sloeg mijn armen om mijn lichaam, waarbij ik de witte band met de blauwe ster op mijn mouw voelde die alle Joden verplicht moesten dragen.

Er klonk een hard geraas uit het gebouw naast het onze, het geluid van pleisterwerk dat werd weggehakt met een hamer of bijl. De politie had de schuilplaats achter de muur gevonden, op het spoor gezet door de te frisse verflaag. Er klonk een vreemde kreet toen een kind werd aangetroffen en uit zijn schuilplaats gesleurd. Als ik daarnaartoe was gegaan, hadden ze mij ook gepakt.

Iemand naderde de deur van het appartement en gooide hem open. Mijn hart stond stil. Ik kon iemand horen ademen, voelde hoe ogen de kamer afspeurden. Het spijt me, mama, dacht ik terwijl ik haar afkeuring voelde omdat ik de zolder had verlaten. Ik zette mezelf schrap voor de ontdekking. Zouden ze iets milder zijn als ik er op eigen beweging uit kwam? Het geluid van de voetstappen werd zwakker toen de Duitser verder door de gang liep en voor iedere deur stilhield om het appartement te doorzoeken.

De oorlog had Krakau bereikt op een warme herfstdag tweeënhalve jaar eerder, toen het luchtalarm voor de eerste keer had geklonken en de spelende kinderen van de straat had verjaagd. Het leven was eerst zwaar geworden en toen slecht. Het voedsel verdween en we moesten in lange rijen wachten op de meest basale benodigdheden. Een keer was er een hele week geen brood.

Toen, ongeveer een jaar geleden, werd Krakau op bevel van het Generaal-gouvernement overspoeld met duizenden Joden uit kleine steden en dorpen, die verdwaasd en met hun bezittingen op hun rug gebonden de stad in kwamen. Aanvankelijk had ik me afgevraagd waar ze allemaal moesten verblijven in Kazimierz, de toch al overvolle Joodse wijk van de stad. Maar de nieuwkomers werden op bevel ondergebracht in een samengepakt deel van het industriegebied Podgórze, ten zuiden van de rivier, dat was afgezet met een hoge muur. Mama werkte bij het *Gmina*, het plaatselijke Joodse gemeentebestuur, dat hen hielp zich er te vestigen, en zo kwamen er vaak vrienden van vrienden bij ons eten voordat ze voorgoed naar het getto vertrokken. Ze vertelden verhalen die te verschrikkelijk waren om te geloven, en mama stuurde me de kamer uit zodat ik ze niet zou horen.

Enkele maanden nadat het getto was geopend, kregen wij ook het bevel om daarnaartoe te verhuizen. Toen papa het me vertelde, kon ik het niet geloven. We waren geen vluchtelingen, maar inwoners van Krakau; we leefden al zolang ik me kon herinneren in ons appartement aan de Meiselsa-straat. Het was een perfecte plek: aan de rand van de Joodse wijk, maar op korte loopafstand van de drukte en geluiden van het stadscentrum en zo dicht bij papa's kantoor aan de Stradomska-straat dat hij thuis kon komen lunchen. Ons apparte-

ment lag boven een café waar elke avond een pianist speelde. Soms konden we de muziek boven horen en dan zwierde papa mama op de zwakke tonen door de keuken. Maar volgens het bevel waren Joden nu eenmaal Joden. We kregen één dag. Eén koffer per persoon. En de wereld die ik al mijn hele leven kende, verdween voor altijd.

Ik tuurde door de smalle kier onder het deksel van de kist en probeerde de kleine kamer rond te kijken die ik met mijn ouders deelde. We hadden geluk, wist ik, dat we een hele kamer voor ons alleen hadden, een privilege dat we hadden gekregen omdat mijn vader voorman was. Anderen werden gedwongen een appartement te delen, soms met wel een of twee andere gezinnen. Toch voelde de ruimte klein vergeleken bij ons echte huis. We zaten voortdurend op elkaars lip, de beelden, geluiden en geuren van het dagelijks leven werden uitvergroot.

'Kinder, raus!' riep de politie steeds weer terwijl ze door de gangen marcheerden. *Kinderen, naar buiten.* Het was niet de eerste keer dat de Duitsers overdag de kinderen kwamen halen, in de wetenschap dat hun ouders aan het werk waren.

Maar ik was geen kind meer. Ik was achttien en had bij een arbeidscommando gekund, zoals andere mensen van mijn leeftijd en soms ook een paar jaar jonger. Ik zag ze elke ochtend rijen vormen voor het appel voordat ze zich naar een van de fabrieken begaven. En ik wilde werken, al kon ik zien aan de trage, pijnlijke manier waarop mijn vader nu liep, kromgebogen als een oude man, en aan hoe mama's handen opengebarsten waren en bloedden, dat het zwaar en verschrikkelijk moest zijn. Werken bood de kans om de deur uit te gaan en mensen te zien en met ze te praten. Mijn onderduiken was vaak het onderwerp van discussies tussen mijn ouders. Papa vond dat ik moest werken. Arbeidspassen waren zeer gewild

in het getto. Arbeiders werden gewaardeerd en liepen minder kans om naar een van de kampen te worden gedeporteerd. Maar mama, die mijn vader zelden tegensprak, had het verboden. ‘Ze ziet er jonger uit dan ze is. Het werk is te zwaar. Ze is het veiligst waar niemand haar ziet.’ Terwijl ik me nu verschool en ieder moment ontdekt kon worden, vroeg ik me af of ze dat nog steeds zou vinden.

Eindelijk werd het stil in het gebouw; de laatste vreselijke voetstappen stierven weg. Toch verroerde ik me niet. Dit was een van de manieren waarop ze mensen die zich verscholen in de val lokten, door te doen alsof ze weggingen en af te wachten tot ze tevoorschijn kwamen. Ik verroerde me niet, durfde mijn schuilplaats niet te verlaten. Mijn ledematen deden pijn, en werden toen gevoelloos. Ik had geen idee hoeveel tijd er was verstreken. Door de kier kon ik zien dat het donkerder was geworden in de kamer, alsof de zon iets was gezakt.

Enige tijd later klonken er weer voetstappen, deze keer een schuifelend geluid toen de arbeiders stil en uitgeput terugkeerden van hun werkdag. Ik probeerde mijn ledematen te strekken in de kist. Maar mijn spieren waren pijnlijk en stijf en mijn bewegingen traag. Voordat ik eruit kon komen, zwaaide de deur van ons appartement open en rende iemand met lichte, onvaste passen de kamer in. ‘Sadie!’ Het was mama, ze klonk hysterisch.

‘*Jestem tutaj,*’ riep ik. *Ik ben hier.* Nu ze thuis was, kon ze me helpen overeind te komen en uit de kist te klimmen. Maar mijn stem klonk gedempt door de kist. Toen ik probeerde de sluiting open te maken, zat die vast.

Mama rende van de kamer terug naar de gang. Ik hoorde haar de deur naar de zolder openmaken, daarna de trap op rennen om me te zoeken. ‘Sadie!’ riep ze. En toen: ‘Mijn kind,

mijn kind,' steeds weer opnieuw terwijl ze naar me zocht maar me niet kon vinden. Haar stem steeg tot een schrille kreet. Ze dacht dat ik weg was.

'Mama,' schreeuwde ik. Maar ze was te ver weg om me te horen, en haar eigen kreten waren te luid. Vertwijfeld probeerde ik me nog eens uit de kist te bevrijden, maar het lukte niet. Mama rende de kamer weer in, nog steeds jammerend. Ik hoorde het schrapende geluid van een raam dat werd opengezet en voelde een vlaag koude lucht. Uiteindelijk stootte ik nog eens tegen het deksel van de kist, ik ramde mijn schouder er zo hard tegenaan dat het pijn deed. De sluiting sprong open.

Ik krabbelde snel overeind. 'Mama?' Ze stond in een vreemde positie, met een voet op de vensterbank, haar slanke lichaam afstekend tegen de kille avondschemering. 'Wat doe je?' Heel even dacht ik dat ze buiten naar me zocht. Maar haar gezicht stond verwrongen van pijn en verdriet. Toen wist ik waarom mama op de vensterbank stond. Ze had verondersteld dat ik was meegenomen met de andere kinderen. En ze wilde niet meer leven. Als ik mezelf niet op tijd uit de kist had bevrijd, zou mama zijn gesprongen. Ik was haar enige kind, haar hele wereld. Ze wilde zichzelf nog liever doden dan verder leven zonder mij.

Er trok een huivering door me heen toen ik op haar af rende. 'Ik ben hier, ik ben hier.' Ze wankelde op de vensterbank en ik greep haar arm om te voorkomen dat ze zou vallen. Ik werd overspoeld door spijt. Ik wilde haar altijd plezieren, een lach op haar mooie gezicht toveren, hoe moeilijk ook. Nu had ik haar zoveel pijn bezorgd dat ze bijna het ondenkbare had gedaan.

'Ik was zo bang,' zei ze nadat ik haar omlaag had geholpen en het raam had dichtgedaan. Alsof dat alles verklaarde. 'Je was niet op zolder.'

‘Maar mama, ik heb me verstoppt op de plek die je me hebt laten zien.’ Ik wees naar de kist. ‘De andere plek, weet je nog? Waarom heb je daar niet gekeken?’

Mama keek verward. ‘Ik dacht niet dat je daar nog in zou passen.’ Er viel een stilte en toen begonnen we allebei te lachen, een krassend en misplaatst geluid in de armzalige kamer. Een paar tellen was het alsof we terug waren in ons oude appartement aan de Meiselsa-straat en geen van deze dingen was gebeurd. Als we nog steeds konden lachen, moest het allemaal wel goed komen. Ik klampte me aan deze onwaarschijnlijke gedachte vast als aan een reddingsboei op zee.

Maar toen weergalmde er een kreet door het gebouw, en nog een, en werd onze lach in de kiem gesmoord. Het waren de moeders van de kinderen die waren meegenomen door de politie. Buiten klonk een plof. Ik rende naar het raam, maar mijn moeder versperde me de weg. ‘Wegkijken,’ beval ze. Het was te laat. Ik had al een glimp opgevangen van Helga Kolberg, die verderop in de gang woonde en nu bewegingloos in de met kolengruis besmeurde sneeuw op de stoep lag, met haar ledematen in vreemde hoeken en haar rok als een waaier om haar heen uitgespreid. Ze had zich gerealiseerd dat haar kinderen weg waren en, net als mama, besloten dat ze zonder hen niet wilde leven. Ik vroeg me af of springen een gedeeld instinct was, of dat ze het hadden besproken, als een soort zelfmoordpact voor wanneer hun ergste nachtmerrie uitkwam.

Mijn vader kwam de kamer in rennen. Mama en ik zeiden geen woord, maar ik kon aan de ongewoon grimmige blik op zijn gezicht zien dat hij al wist van de Aktion en wat de andere gezinnen was overkomen. Hij stapte zonder iets te zeggen op ons af en sloeg zijn enorme armen om ons heen, steviger dan normaal.

Terwijl we zo zaten, stil en bewegingloos, keek ik op naar mijn ouders. Mama was buitengewoon mooi: slank en sierlijk, met witblond haar als van een Noorse prinses. Ze leek in niets op de andere Joodse vrouwen en ik had meer dan eens horen fluisteren dat ze niet van hier was. Als wij er niet waren, had ze het getto uit kunnen wandelen om een leven te leiden als niet-Jood. Maar ik had de bouw van papa, met het donkere, krullende haar en de olijkleurige huid die maakten dat we ontegenzeggelijk Joods waren. Mijn vader zag eruit als de arbeider die de Duitsers in het getto van hem hadden gemaakt, met brede schouders en in staat om dikke buizen of platen beton op te tillen. Eigenlijk was hij accountant, of dat was hij geweest tot het zijn firma was verboden hem in dienst te houden. Ik wilde het mama altijd naar de zin maken, maar papa was mijn bondgenoot, hoeder van geheimen en smeder van dromen, die te lang opbleef en in het donker over geheimen fluisterde en samen met mij door de stad had gedwaald, op zoek naar schatten. Ik schoof dichter naar hem toe en probeerde mezelf te verliezen in de geborgenheid van zijn omhelzing.

Toch konden papa's armen niet voorkomen dat alles anders werd. Het getto had, ondanks de erbarmelijke omstandigheden, relatief veilig geleken. We leefden er tussen Joden en de Duitsers hadden zelfs een Joodse raad, de Judenrat, ingesteld voor de dagelijkse gang van zaken. Als we ons gedeisd hielden en deden wat ons werd opgedragen, had papa meer dan eens gezegd, zouden de Duitsers ons tussen deze muren met rust laten tot de oorlog voorbij was. Dat was onze hoop geweest. Maar na vandaag was ik er niet meer zo zeker van. Ik keek het appartement rond, gegrepen door zowel afschuw als angst. Eerst had ik hier niet willen zijn; nu was ik doodsbang dat we zouden worden gedwongen te vertrekken.

‘We moeten iets doen,’ barstte mama uit, haar stem een octaaf hoger dan normaal toen die mijn onuitgesproken gedachten uitsprak.

‘Ik neem haar morgen mee om een werkvergunning aan te vragen,’ zei papa. Deze keer sprak mama hem niet tegen. Voor de oorlog was het goed geweest om kind te zijn. Maar nu was nuttig zijn en in staat zijn te werken misschien wel het enige wat ons kon redden.

Alleen doelde mama op meer dan alleen een werkvergunning. ‘Ze zullen nog eens komen en dan hebben we vast niet zoveel geluk.’ Ze hield zich nu niet in om mij te sparen. Ik knikte in zwijgende overeenstemming. Het werd anders, zei een stemmetje in mijn hoofd. We konden hier niet voor altijd blijven.

‘Het komt goed, *kochana*,’ zei papa troostend. Hoe kon hij dat nou zeggen? Maar mama legde haar hoofd op zijn schouder, leek hem te vertrouwen, zoals ze altijd had gedaan. Ik wilde het ook geloven. ‘Ik bedenk wel iets. In elk geval,’ voegde papa eraan toe terwijl we dicht tegen elkaar aan kropen, ‘hebben we elkaar nog.’ De woorden echodden door de kamer, evenzeer een belofte als een gebed.